

Marek M. Łukacz

Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej

Wyniki badań architektonicznych prowadzonych sukcesywnie w ostatnim dwudziestolecu na terenie lokacyjnego Krakowa pozwalają na skorygowanie, uzupełnienie i rozwinięcie wielu kwestii poruszanych już wcześniej w literaturze przez badaczy zajmujących się jego historyczną, świecką zabudową, którą stanowią domy mieszczańskie. Dotyczy to zwłaszcza pierwszej polokacyjnej zabudowy miejskiej, rozpoznanej dopiero w ostatnich latach w stopniu pozwalającym na obecne przedstawienie jej pierwszych przemian przestrzennych w skali architektonicznej¹.

Nowe dane odnośnie pierwszej chronologicznie murowanej zabudowy mieszczańskiej lokacyjnego Krakowa przynoszą wyłącznie badawcze prace terenowe, bowiem nie jest możliwym obecnie pełne wykorzystanie najstarszych krakowskich przekazów średniowiecznych wobec nieistnienia listy adresowej pozwalającej przypisać zapisy i informacje poszczególnym domom. Analizy tych zapisów wnoszą jedynie dane statystyczne i nie można na ich podstawie wnosić hipotez ani o liczbie domów w mieście, ani o ich kształcie przestrzennym, nadto informacje o samych obiektach jako budynkach są bardzo oszczędne, określają one materiał budowlany z jakiego dom wzniesiono i jego przybliżoną lokalizację². Obecnie istniejące zapisy z początku XIV wieku można przypisać jedynie trzem domom narożnym³.

Celem pierwszego etapu badań nad kształtem funkcjonalno-przestrzennym wczesnej chronologicznie krakowskiej kamienicy mieszczańskiej było określenie zasięgu jej występowania, ustalenie lokalizacji i narysu ścian zewnętrznych w sześciu wybranych blokach zabudowy staromiejskiej. Stało się to możliwym dzięki – między innymi – kry-

tycznej analizie dotychczasowych źródeł drukowanych, dokonanej w świetle wyników studiów urbanistyczno-konserwatorskich sześciu bloków zabudowy staromiejskiej Krakowa opracowanych przez autora⁴. Wybrano układ bloku przyrynkowego, za pierwszą przecznicą, o układzie narożnikowym, i bloku powiększonego w stosunku do powszechnie stosowanego formatu, bloku zbliżonego obciętego linią pierwotnych inkastelacji miejskich, wreszcie bloku z obszerną własnością wójta miasta⁵. Z wyjątkiem ostatniego, bloki te nie są separatami – każdy z analizowanych wariantów podziału terenu jest reprezentatywnym dla grupy bloków o takich właśnie układach.

W wyniku terenowych badań architektonicznych przeprowadzonych przez autora na terenie sześciu bloków staromiejskich stwierdzono zjawisko generalnie następującego procesu symetrycznego, wzdłużnego podziału kurii czyli parcel lokacyjnych. Odnotowano jedynie dwie działki o lokacyjnych wymiarach, które nigdy nie uległy podziałowi, są to działki narożne oznaczone dziś jako Rynek Główny 47 i Sławkowska 5/7. Pozostałe 44 kurie uległy wzdłużnemu podziałowi przed powstaniem na nich murowanej zabudowy. Na podzielonych parcelach kuryjnych zbudowano 86 domów, z których 74 zachowało się w znacznej mierze do dziś. Podział lokacyjnych parcel na działki o mniejszej szerokości frontu nastąpić musiał zatem bardzo wcześnie – być może jeszcze z końcem XIII wieku, przed rozpoczęciem właściwych prac budowlanych z użyciem kamienia i cegły. Obecnie stwierdzić można, że pierwsze chronologicznie murowane domy polokacyjnego Krakowa usytuowane są w przyulicznej partii działek półkuryjnych, tj. na parcelach będących wynikiem po-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

dłużnego podziału działki lokacyjnej o szerokości frontu równej 18 łokciom (10,55 m) zwiększonej lub zmniejszonej o 2 łokcie (1,16 m) i proporcjach rzutu zbliżonych do kwadratów, zaś powierzchni kondygnacji około 110 m².

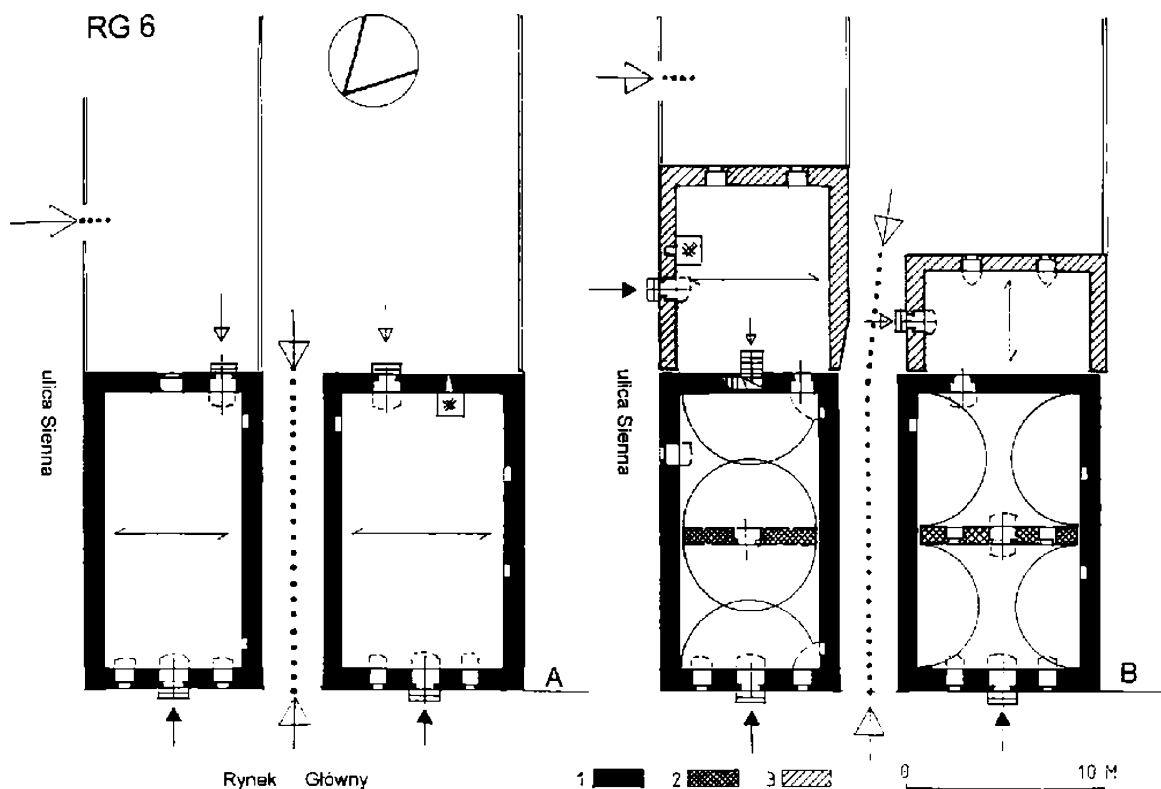
Wyniki tego etapu prac badawczych pozwoliły na wykluczenie przedstawianych wcześniej w literaturze przedmiotu przez M. Borowiejską-Birkenmajerową, W. Grabskiego, J. Jamroza też zarówno o „poszóstym” podziale bloku tj. na 12 działek lokacyjnych⁶, jak również o zabudowie *szerokofrontowej*, tj. zajmującej cały front parceli lokacyjnej⁷. Nie znalazła też potwierdzenia teza o powstaniu w jednej fazie budowy domów gotyckich o obecnym narysie ścian zewnętrznych, jak również teza o uliczkach wewnątrzblokowych wytyczanych w czasie lokacji Krakowa⁸.

Wprowadzane na szeroką skalę ostatnimi laty zmiany funkcji kamienic znajdujących się na terenie lokacyjnego Krakowa uwarunkowane były między innymi koniecznością przeprowadzenia wyprzedzająco badań architektonicznych. Wyniki tych badań pozwalają obecnie na przedstawienie pierwszych przekształceń przestrzennych gotyckich, krakowskich domów mieszczańskich. Prace badawcze przyniosły bowiem wielką liczbę nowych danych w nierozpoznanych lub częściowo rozpoznanych dotychczas partiach zabudowy, zwłaszcza kondygnacji podziemnej – pozwoliły one także na krytyczną analizę wyników wcześniejszych badań architektonicznych o znacznym zasięgu prowadzonych w latach 70. i 80. w czasie akcji rewaloryzacyjnej Starego Miasta w Krakowie. Wiele dodatkowych istotnych informacji o średniowiecznych domach Krakowa uzyskano także w trakcie architektonicznych nadzorów badawczych i interwencyjnych prac badawczych prowadzonych w czasie prac realizacyjnych, kiedy to odsłonięte zostały dodatkowo partie zabytkowych budynków rozpoznane dotychczas częściowo⁹.

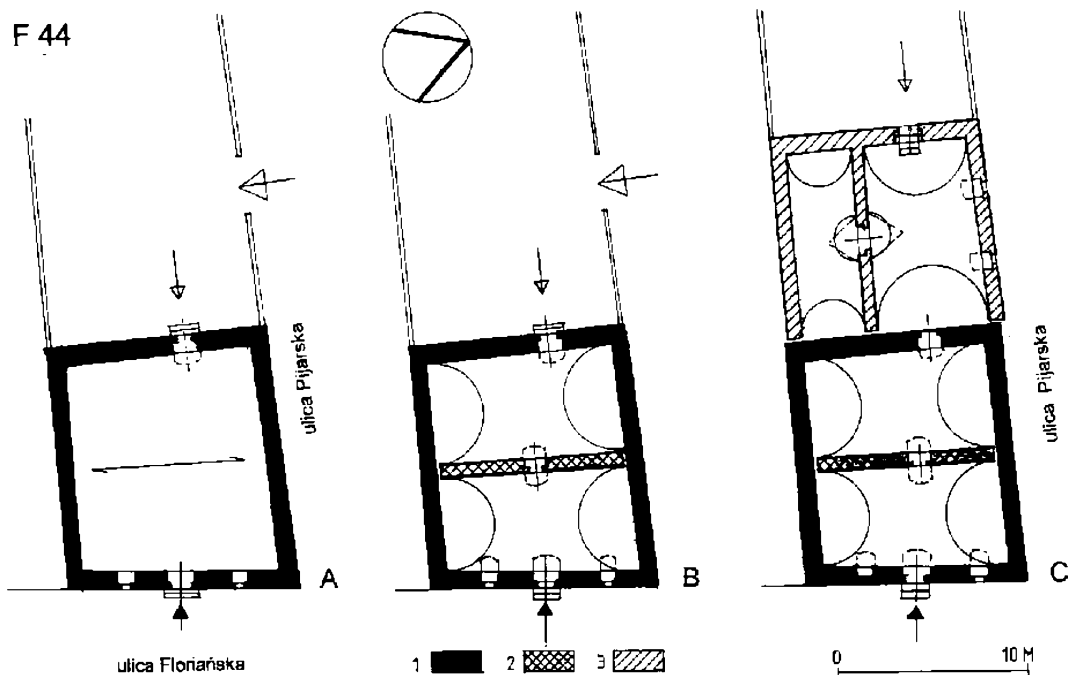
Obecnie stwierdzić można, iż pierwsze murowane domy nie posiadały piwnic i miały wysokość co najmniej dwu kondygnacji naziemnych, z których pierwszą stanowiło przyziemie – jednoprzestrzenna wielka sień pełniąca wiele funkcji. Nie natrafiono dotychczas w trakcie badań architektonicznych na ślady ewentualnego, pierwotnego podziału tego wnętrza. Mieścił się tam warsztat rzemieślniczy, skład towarów, a także przestrzeń mieszkalna ogrzewana otwartym paleniskiem z okapem. Sień ta, tworząca pierwszą kondygnację (przyziom) domu oświetlona była dwoma niewielkimi oknami umieszczonymi po obydwu stronach symetrycznie usytuowanego frontowego wejścia do budynku. Funkcjonowało także wejście w ścianie

elewacyjnej tylnej od strony podwórca umieszczone z reguły przy jednej ze ścian sąsiedzkich. Taka lokalizacja wyjścia pozwalała na dogodnie umieszczenie paleniska we wnętrzu jednoprzestrzennej sieni przy drugiej ścianie sąsiedzkiej. Partery tych domów nie były przejezdne, o czym świadczy niewielka szerokość wejść wynosząca około 90-120 cm. Wnętrza drugiej kondygnacji stanowiącej piętro pierwszych murowanych domów krakowskich są słabiej rozpoznane – zachowały się jedynie ich pierwotne ściany sąsiedzkie – bowiem pierwotne ściany elewacyjne frontowa i tylna uległy licznym przekształceniom i zatarciu w czasie późniejszych akcji budowlanych. Zabudowę najstarszych domów lokacyjnego Krakowa wyznaczają dziś ściany zewnętrzne traktu frontowego i środkowego piwnic¹⁰ i parterów kamienic mieszczańskich. Typologicznie pierwsze murowane domy krakowskie należą do typu domu miejskiego występującego na całym północnoeuropejskim obszarze kulturowym, a także w miastach Śląska począwszy od końca XIII wieku, z tą jedynie modyfikacją, iż domy śląskie i krakowskie z reguły posiadały mieszkalne piętro, które nie zawsze występowało w domach północnych¹¹.

Pierwsze murowane domy budowano z warstwowanego wapienia łamanego – cegły używano często wyłącznie do opracowania krawędzi otworów tj. ceglanych portali, ich ościeży i nadproży, krawędzi okien, a także wnęk w ścianach, tj. almarrii. Zastosowanie cegły do opracowania krawędzi otworów nie jest jednakże regułą, w licznych przypadkach materiał ten nie występuje w rozpoznanych przyziemiach domów. Sporadycznie otwory posiadają kamieniarke i w przypadku np. domu na działce przy Rynku Głównym 23 jest to półkolisty, piaszczowocowy portal bez dekoracji czy sfazowania, a przypadku domu na działce Rynek Główny 30 / Szewska 2 okienka posiadają kamieniarke o prostych formach¹². Ściany domów wpuszczone w teren na głębokość c. 60-80 cm posiadają grubość najczęściej c. 90-120 cm tj. półtora – dwu łokci krakowskich. Pomieszczenie parteru przykryte było stropem belkowym opartym na odsadzkach. W kilku domach zachowały się wapienne wsporniki służące – w miejsce odsadzek – oparciu stropu np. w domach św. Tomasza 17, Rynek Główny 13, Sławkowska 6, Kanonicza 1. O lokalizacji pierwotnych urządzeń ogniowych świadczą otwory dymowe i pionowe spalinowe usytuowane bądź przy ścianie elewacyjnej tylnej, bądź przy ścianie sąsiedzkiej. Otwory frontowego i tylnego wejścia zamknięte są półkoliście, zaś ich nadproża są odcińkowe, płaskie, zaokrąglone w kluczu. W domu przy Rynku Głównym 6 zachowało się zabezpiec-

Rys. 1. Plan pierwszej kondygnacji budynków na lokacyjnej parceli narożnej przy Ryнку Głównym 6 w Krakowie z przejazdem w głąb działki w: A I fazie budowy, B II i III fazie budowy 1. Mury I fazy z końca XIII wieku 2. Mury z II fazy przełomu XIII/XIV wieku 3. Mury III fazy z połowy XIV wieku. Przykład poprzecznego podziału wnętrza pierwotnej sieni w przyziemiu.

Rys. 2. Plan pierwszej kondygnacji budynku na narożnej działce przy ul. Floriańskiej 44 / Pijarskiej 17 w Krakowie w: A I fazie budowy, B II fazie budowy, C – III fazie budowy 1. Mury I fazy z końca XIII /początku XIV wieku 2. Mury z II fazy z I połowy XIV wieku 3. Mury z III fazy z II połowy XIV wieku. Przykład poprzecznego podziału wnętrza pierwotnej sieni.

czenie drewnianych drzwi wejściowych w postaci poziomej belki w drewnianej prowadnicy umieszczonej w grubości muru. W ścianach pomieszczenia przyziemia od wnętrza występują almarie w postaci wnęk o wymiarach z reguły 55 x 55 cm, tj. zbliżonych do 1 łokcia krakowskiego, o nadprożach wykonanych z grubej dębowej deski (domy przy ul. Brackiej 3/5, Grodzkiej 11, przy Ryнку Głównym 6 i 23). Wykonywano także niewielkie almarie o ceglanych krawędziach i nadprożu wykonanym z dwu cegieł ułożonych skośnie np. w domach przy ul. Floriańskiej 7, Ryнку Głównym 19 i 23. Zachowane do dziś na ścianach tych domów partie wypraw tynkowych stratygraficznie powiązane z wątkami pochodzącymi z I fazy budowy pozwalają wnosić, iż przynajmniej część domów posiadała ściany tynkowane i pobiałowane od wnętrza¹³. Tynkowanie ścian i sklepień pomieszczeń pierwszej kondygnacji stosowane było także w wieku XV – świadczą o tym polichromowane wyprawy tynkowe sklepienia żebrowego powstałego w tym czasie, a zachowanego w obecnej piwnicy domu Rynek Główny 23¹⁴. Pomieszczenia drugiej kondygnacji dostępne były schodami wewnętrznymi – ich lokalizację i formę zatarły późniejsze podziały pierwotnego wnętrza domu i generalnie następująca zmiana stropów na sklepienia. Zapewne podobnie jak w domach Wrocławia schody mogły być także w części domów rodzajem drabin dostawionych na zewnątrz do tylnej ściany budynków¹⁵. Część domów krakowskich posiadała jednakże piętro dostępne z zewnątrz schodami umieszczonymi w grubości muru. Schody takie zachowały się do dziś w zabudowie na działce Rynek Główny 6 w dawnym budynku narożnym i w domu wschodnim tworzącym dziś wschodnie skrzydło zabudowy.

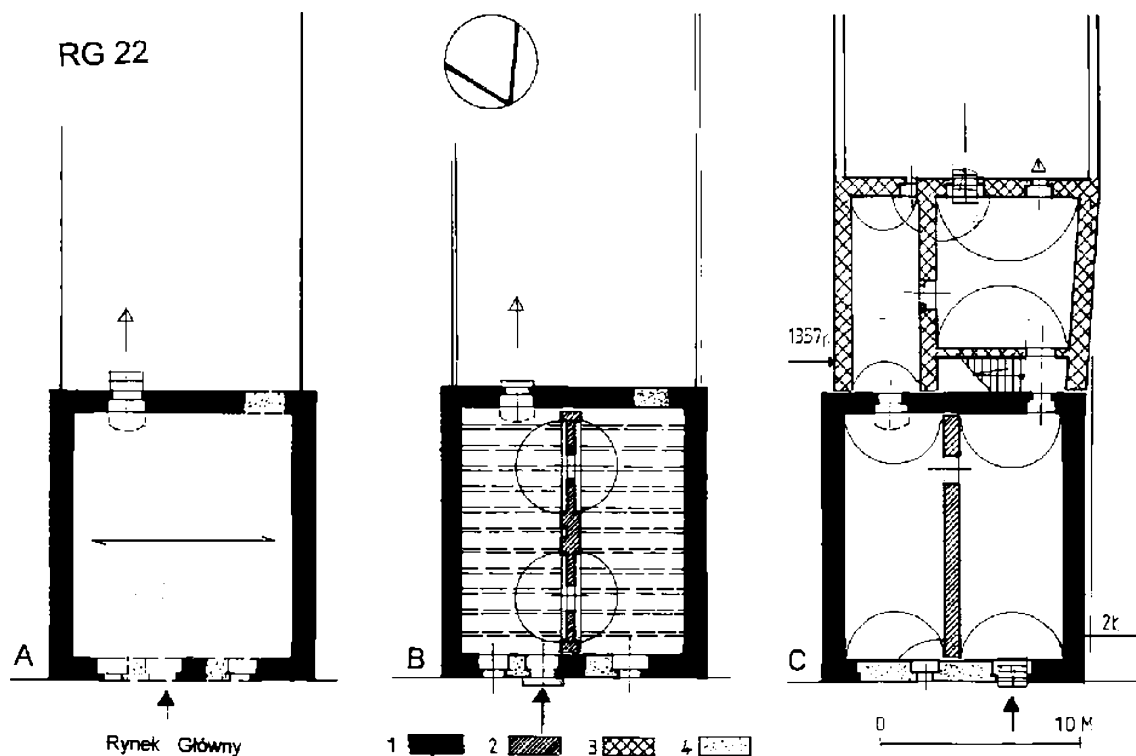
Brak możliwości wjazdu wozem na teren działki i do nieprzejezdnego pomieszczenia parteru ograniczał program funkcjonalny zapewne drewnianej zabudowy oficynowej mieszczącej się w tylnej części działek. Działki te były głębokie w stosunku do szerokości frontu parceli równej 18 łokci tj. 10,5 m – liczyły one bowiem 72 łokcie krakowskie tj. 42,2 metra. W wyniku badań architektonicznych podziemnej kondygnacji obecnych kamienic stwierdzono, iż częstokroć w trakcie wznoszenia domu pozostawiano wąski wjazd z ulicy na tyły działki, a wzniesiony dom nie zajmował całej szerokości parceli. Owe przejazdy zamurowywane w kolejnej fazie budowy czytelne są dziś w piwnicach domów Rynek Główny 6, Rynek Główny 12, Rynek Główny 25, Floriańska 44, św. Jana 11. Szerokość tych wjazdów wynosi od około 2,6 do 3,8 m w zależności od szerokości frontu parceli. Wnosić zatem należy, iż w pierwszej fazie budowy w końcu

XIII – początku XIV wieku elewacje pierwszych domów nie wszędzie tworzyły zwarte pierzeje. W przypadku domów na działce Rynek Główny 6 wjazd z Ryнку w głąb parceli południowej funkcjonował jeszcze po rozwinięciu się zabudowy i dostawieniu traktów tylnych. (Rys. 1).

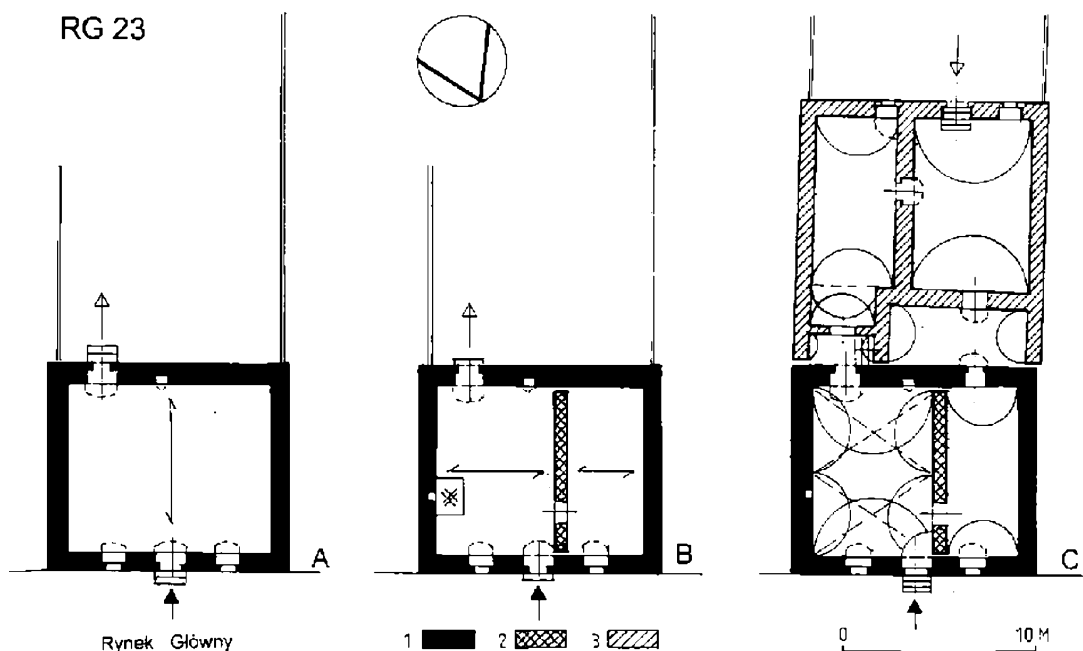
Aby dojechać do własnych oficyn na działkach korzystano także z niezabudowanych parcel sąsiednich – działo się to przypadku bloków staromiejskich typu przyrynkowego, gdzie połowa działek w bloku zwrócona była frontami do Ryнку, a druga połowa frontami do ulic z Ryнку Głównego wybiegających. Właściciele pięciu domów na działkach oznaczonych dziś nr 24, 25, 26 przy Ryнку Głównym korzystali z niezabudowanej parceli za tyłami własnych działek, co umożliwiało dotarcie do własnych oficyn bez korzystania z komunikacji poprzez przyziemia budynków frontowych. Inny przykład tego samego zjawiska, to jest przejazdu do własnych oficyn tylnych przez niezabudowaną w tym czasie działkę sąsiednią, widoczny jest w staromiejskim bloku nr 16 wyznaczonym ulicami Szpitalną, Małym Ryńkiem, Mikołajską, św. Krzyża i św. Tomasza, gdzie murywane oficyny domów przy ul. Mikołajskiej 2, 4, jeszcze w połowie XIV wieku dostępne były poprzez parcelę przy ul. Szpitalnej 3¹⁶.

Problem dostępu do tylnej części parceli nie występował w przypadku domów narożnych, gdzie na teren podwórca i do oficyn można było się łatwo dostać z przecznicy przez bramę w murze czy ogrodzeniu oddzielającym podwórzec od przecznicy. (Rys. 1, 2). Parcele te zapewne ze względu na ową dogodność zabudowywane były w pierwszej kolejności, nadto domy na nich wznoszone posiadały najczęściej większą głębokość niż pozostałe w pierzei bloku staromiejskiego. Częstokroć są one szersze o około 1,2 m tj. o dwa krakowskie łokcie, co świadczy o ich wcześniejszej zabudowie zgodnie z zaleceniem wilkierza Rady Miejskiej z roku 1357 o zależności budujących się sąsiadów. Wilkierz ten – szczegółowo omówiony w pracach J. Grabskiego, a obszernie skomentowany przez J. Wyrozumskiego – w przypadku niejednoczesności zabudowy nakazywał właścicielowi niebudującemu odstąpienie pasa własnego terenu o szerokości dwu łokci tj. 1,16 m na rzecz sąsiada, który pierwszy wznosił budynek¹⁷. Nie natrafiono natomiast dotychczas na działkę narożną w blokach zabudowy staromiejskiej o froncie mniejszym o 2 łokcie od działki sąsiedniej, co świadczyć by mogło o ich późniejszej zabudowie.

W kilku przypadkach zabudowy parcel o szerokości frontu większej od półkuryjnej pozostawione wjazdy z ulicy w głąb działki funkcjonowały

Rys. 3. Plan pierwszej kondygnacji budynku na narożnej działce przy Rynku Głównym 22 w Krakowie: A – I fazie budowy, B – II fazie budowy, C – III fazie budowy 1. Mury I fazy z końca XIII/początku XIV wieku 2. Mury z II fazy z I połowy XIV wieku 3. Mury III fazy z II połowy XIV wieku. Przykład podłużnego podziału sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia.

Rys. 4. Plan pierwszej kondygnacji budynku na narożnej działce przy Rynku głównym 23 w: A – I fazie budowy, B – II fazie budowy C – III fazie budowy 1. Mury I fazy z końca XII I/początku XIV wieku 2. Mury z II fazy z I połowy XIV wieku 3. Mury III fazy z II połowy XIV wieku 4. Nie zachowane partie murów z I fazy. Przykład podłużnego podziału sieni na dwa nierównej wielkości pomieszczenia.

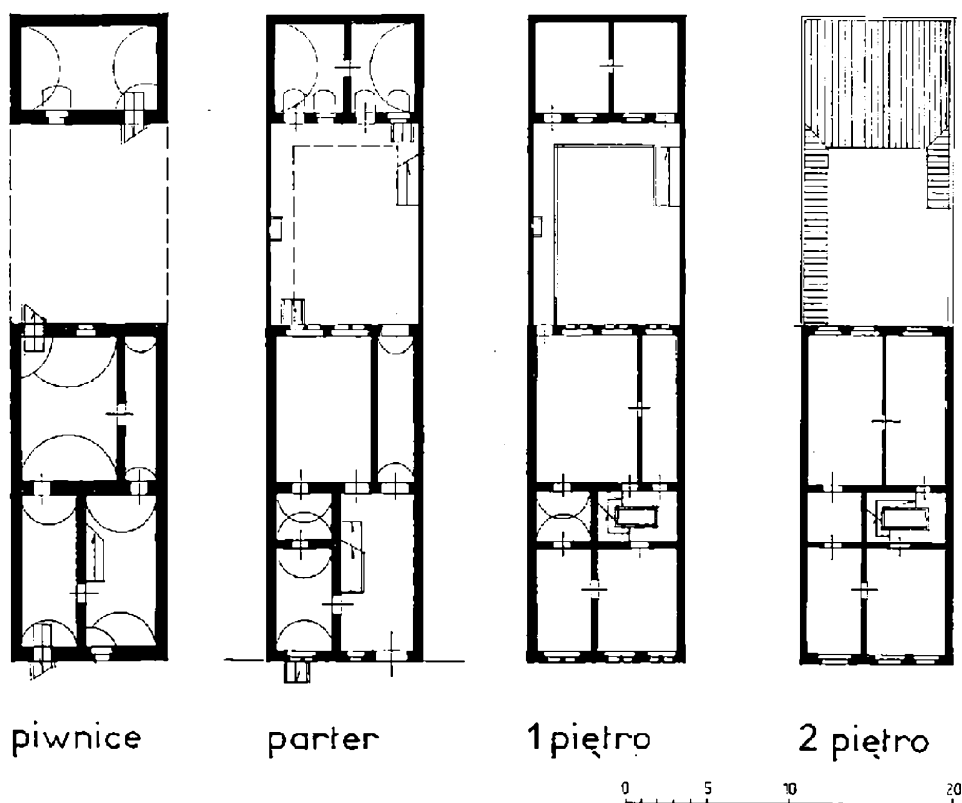
jeszcze w wieku XV po dobudowie traktów tylnych i ukształtowaniu się domów o obecnym narysie murów zewnętrznych, np. wjazdy na działki Bracka 3/5, Szczepańska 5, Gołębia 3.

Druga faza kształtowania się najczęściej zrealizowanego typu kamienicy krakowskiej ma miejsce w I połowie XIV wieku. W licznych domach powstałych na parceli półkuryjnej następuje podział jednoprzestrzennych sieni wypełniających w całości przyziomy pierwszych murowanych domów. Proces ten związany był zapewne z uciążliwością przechodzenia przez sień na tył działki czy przepędzania tamże zwierząt gospodarczych. Ta akcja budowlana związana była prawdopodobnie z nadbudową bądź przebudową piętra. (Zjawisko to zachodzi jeszcze przed generalnym rozwojem układu funkcjonalno-przestrzennego gotyckich domów, które miało miejsce generalnie w II połowie XIV/początku XV wieku, a polegającym na dostawieniu traktów tylnych do przyulicznych wcześniejszych budowli, ich nadbudowie i transformacji, która to akcja budowlana stanowi III fazę rozwoju domu mieszczkańskiego w Krakowie). Podział wnętrza parteru domu występuje w dwu wariantach w zależności od dostępu do tylnej części działki. W pierwszym przypadku, gdy dom stał w zwartej pierzei bez możliwości dostępu z zewnątrz na tył działki, obszerną sień przyziemia dzielono wzdłużnie. Nowa ściana podłużna była z reguły ceglana i oprócz przejścia posiadała głębokie i szerokie półkoliste wnęki np. w domach Rynek Główny 13, 22, 46. Rys. 3. Na ścianie tej opierano belki stropowe rozpięte nad dwoma wyznaczonymi tym sposobem pomieszczeniami. Pomieszczenia te były różnej szerokości, albowiem symetryczny podział sieni uniemożliwiało wejście do budynku znajdujące się w środkowej osi w ściany elewacyjnej. Taka właśnie lokalizacja pierwotnego wejścia do budynku, którego w tej fazie budowy nie można było zamurować – gdyż było jedynym dostępem z ulicy do budynku – stała się przyczyną nierównego podziału traktu frontowego budynków w wieku XV i XVI (Rys. 4). W czasie kolejnych akcji budowlanych ścianę podłużną traktu frontowego nowych kondygnacji nadbudowywano na ścianie dzielącej pierwotne pomieszczenie przyziomu. Zdarzało się, iż wyjście z sieni w przyziomie na podworec umieszczane było na środku także i ściany elewacyjnej tylnej, co dodatkowo wykluczało możliwość podziału sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia, np. w domu przy Rynku Głównym 39/40.

Drugi wariant podziału jednoprzestrzennej sieni parteru to jej symetryczny podział ścianą podłużną na dwa równej wielkości pomieszczenia. Taki podział odbywający się w tej i w następnej fazie

budowy mógł mieć miejsce wyłącznie w przypadku zamurowania wejścia do domu z ulicy znajdującego się w środkowej osi elewacji. Zamurowanie wejścia frontowego było możliwe w domach narożnych, albowiem można było dostać się do wnętrza domu wejściem umieszczonym w elewacji tylnej, wychodzącym na podworec oddzielony od przecznicy jedynie murem lub płotem z bramą. Taki właśnie symetryczny podział obecnego traktu frontowego ukazują domy narożne np. przy ul. św. Jana 8, przy Rynku Głównym 42 i inne. Dogodny wjazd na podworec i dostęp do oficyn w domach narożnych, a co za tym idzie wykluczenie funkcji komunikacji ulicy z podworcem, powodował częstokroć odmienny układ pomieszczeń powstającego traktu tylnego. Rezygnowano z szerokiej *izby tylnej* i wąskiego *przechodu* na rzecz dwu pomieszczeń o niemal równej szerokości, formowanych w czasie III fazy budowy, co miało miejsce generalnie w II połowie XIV w. podczas dostawiania traktów tylnych do przyulicznych budynków. Dogodny wjazd z przecznicy na podworec częstokroć powodował także poszerzenie programu zabudowy oficynowej w domach narożnych.

Trzeci wariant podziału jednoprzestrzennej sieni mieszczącej się w przyziomie pierwotnego murowanego domu krakowskiego, występuje w przypadku, gdy dom posiada narys prostokąta krótszym bokiem skierowanym do ulicy i posiada możliwość dotarcia z ulicy czy przecznicy w głąb działki. W tym przypadku jest to podział sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia ścianą równoległą do ścian elewacyjnych, na której rozpinano sklepienia kolebkowe. Układ ten występuje w domach mających wjazd w ulicy w głąb działki np. w Pałacu Wodzickich przy ul. św. Jana 11, czy w Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6 (Rys. 1). Stosowano go także w domach narożnych np. w domu Floriańska 44 (Rys. 2). Prawdopodobnie wprowadzane podziały drugiej kondygnacji, tj. piętra były wykonane z drewna i zostały całkowicie zatarte w kolejnych fazach budowy, bowiem w rozpoznanych czterech domach tego typu wymurowano ścianę poprzeczną parteru wyłącznie do wysokości oparcia stopy sklepień. W następnej fazie budowy mającej miejsce w II połowie XIV wieku z reguły nie kontynuowano poprzecznego podziału traktu frontowego – było to wynikiem znacznego powiększenia programu przestrzennego domów. Podane wyżej rozwiązanie nie występuje we wszystkich rozpoznanych dotychczas domach na działkach narożnych – w przypadku domu o narysie ścian zewnętrznych zbliżonym do kwadratu częstokroć dzielono sień przyziemia ścianą podłużną mimo dogodnego dostępu do tyłu działki z przecznicy

Rys. 5. Rzuty kondygnacji najczęściej realizowanego typu krakowskiej kamienicy mieszczańskiej o układzie funkcjonalno-przestrzennym uformowane ostatecznie w połowie XVI wieku. Widoczny niesymetryczny podział traktu frontowego i niesymetryczny układ osi otworów w elewacjach.

Rys. 6. Elewacje frontowe budynków przy ul. Szpitalnej 4, 6, Mikołajskiej 16 i św. Krzyża 7 powstałych na działkach półkuryjnych reprezentujące najczęściej realizowany typ krakowskiej kamienicy mieszczańskiej. Widoczny niesymetryczny układ osi elewacji będący wynikiem pierwotnego niesymetrycznego podziału gotyckiej sieni w przyziemiu.

np. w domach Szczepańska 1/Sławkowska 2, Mikołajska 16, Floriańska 17 czy Rynek Główny 21.

Stwierdzić jednak należy, iż rozwiązanie pierwsze polegające na podziale pomieszczenia przyziemia na dwa pomieszczenia o różnej szerokości, utrwalone w następnych fazach budowy, występuje najczęściej i jest przyczyną zarówno uformowania się frontowej części układu przestrzennego domów krakowskich, jak też układu osi elewacji frontowej. Jak wynika bowiem z badań przeprowadzonych przez autora, zabudowa bloków staromiejskich Krakowa wypełniona jest bowiem w 75% – 80% najczęściej realizowanym typem domu, o układzie funkcjonalno-przestrzennym uformowanym ostatecznie w II połowie XVI – początku XVII wieku¹⁸ (Rys. 5). Są to domy dwupiętrowe, o trójtraktowym – w kondygnacjach naziemnych – układzie wnętrza. Posiadają już piwnice, bowiem na skutek sukcesywnie podnoszącego się poziomu terenu pierwotny przyziom uległ wtopieniu w teren przybierając formę obecnych piwnic. Kondygnacja podziemna dostępna jest zejściem z ulicy i z podwórca oraz wewnętrznym zejściem z sieni umieszczonym pod biegiem schodów na piętro. Trakt frontowy piwnic wypełniają dwie nierównej szerokości komory mieszczące się pod *sklepem i sienią* w parterze, w trakcie tylnym domu znajduje się obszerna piwnica pod *izbą tylną* parteru i wąska piwniczka pod *przechód* łączący sienię z podworcem. W parterze trakt środkowy występuje częstokroć w postaci niewielkiego, ciemnego pomieszczenia pomiędzy sklepem a izbą tylną – aczkolwiek liczne są przypadki, gdy pomieszczenia tego nie wyodrębniano w pełni wznosząc jedynie arkadę czy gurdy sklepień pod nową ścianę traktową na piętrach budynku. Schody na piętro usytuowano w sieni przy ścianie podłużnej wewnętrznej, prowadząc drugi bieg oparty o ścianę traktową. Pomieszczenia frontowe piętra tworzyła większa *sala* o dwu oknach wychodzących na ulicę i węższa izba o jednym oknie. Na piętrze trakty frontowy i tylny rozdziela trakt środkowy, złożony z dwu pomieszczeń. Jedno z nich usytuowane ponad tylną częścią sieni stanowi szyb klatki schodowej mieszczący wielobiegowe schody ze spocznikami. Drugie, ciemne, sklepione pomieszczenie pełni funkcję kuchni. Ściana rozdzielająca pomieszczenia parteru wywiedziona była na ścianie dzielącej *izbę tylną i przechód* w parterze. Drugie piętro powtarzało układ niższej kondygnacji. Pograżony dach z latarnią osłonięty był attykami. Dwupiętrowa jednotraktowa oficyna zamykająca działkę od tyłu połączona była z domem frontowym gankami zawieszonymi na murach granicznych. Piętro oficyny dostępne było schodami zewnętrznymi usytuowanymi przy mu-

rze granicznym – z reguły w osi, na której umieszczony był *przechód* parteru¹⁹.

Opisany układ posiadał pewne odmiany, np. w części domów przyrynkowych występują przedproża od II połowy XVI wieku niemal całkowicie wtopione już w teren, czasem trakt tylny piwnic stanowi jedna komora. W części domów znajduje się też *macloch* będący pomieszczeniem nad *przechodem* parterem w trakcie tylnym, dostępny ze spocznika schodów sieni tak zwanego *półwschodzia* lub z izby tylnej parteru. Przedstawiony układ funkcjonalno-przestrzenny był widać optymalny, skoro zrealizowano go w tak wielkiej ilości.

Jedną z charakterystycznych cech przeważającej części domów krakowskich opisanego powyżej typu jest niesymetryczna kompozycja osi otworów okiennych elewacji frontowej. W wielu bowiem trójosiowych elewacjach domów krakowskich widoczne jest zbliżenie ku sobie osi dwu okien oświetlających *salę na piano nobile* posiadającą większą szerokość niż drugie węższe pomieszczenie traktu frontowego oświetlone jednym oknem. W tym przypadku pierwszy chronologicznie podział podłużny pomieszczenia przyziemia – sieni – na dwa nierównej szerokości pomieszczenia spowodował taką właśnie kompozycję elewacji. Wejście do sieni w przyziemiu, znajdujące się w środkowej osi ściany elewacyjnej frontowej uniemożliwiało symetryczny podział tego wnętrza na dwa równej szerokości pomieszczenia. Taka właśnie lokalizacja pierwotnego wejścia do budynku, którego w tej fazie budowy nie można było zamurować wstawianą ścianą – gdyż było jedynym dostępem z ulicy do budynku – stała się przyczyną nierównego podziału traktu frontowego wyższych kondygnacji budynków. W kolejnych bowiem fazach budowy, mających miejsce w II połowie XIV wieku i w wieku XV, kiedy między innymi powstawały wyższe kondygnacje, nowa ściana podłużna tego traktu została nadbudowana na ścianie już istniejącej w przyziemiu, co utrwaliło pierwotny podział tego traktu²⁰.

Jedną z przyczyn zmiany i rozwinięcia układu funkcjonalno-przestrzennego pierwszych chronologicznie domów mającej miejsce w III fazie budowy związane było z sukcesywnie podnoszącym się poziomem terenu w średniowieczu. Poziom ulicy podnosił się na skutek układania nań kolejnych warstw bruków, szutrowań czy dyłowań, wreszcie powszechnego wyrzucania na ulicę śmieci i odpadków²¹. Pierwotny przyziom domów zaczyna pełnić funkcje piwnic w dzisiejszym ich rozumieniu, a pierwotne piętro pełnić zaczyna funkcje parteru. Dawne wejście do przyziemia budynku staje się częstokroć zejściem piwnicznym z ze-

wnętrznym biegiem schodów. Nową sień w przebudowywanej w tym czasie kondygnacji nowego parteru (dawnego piętra) z zasady umieszczano w szerszym pomieszczeniu traktu frontowego. Takie usytuowanie sieni pociągało za sobą lokalizację *przechodu* w trakcie tylnym łączącego sień z podworcem i usytuowanie na osi *przechodu* wejścia do budynku i wyjścia na podworec. Przyjąć zatem należy, iż przedstawiony powyżej drugi etap przemian najstarszych polokacyjnych, murowanych domów krakowskich mający miejsce w I połowie XIV wieku, a polegający na podziale jednoprzestrzennego przyziemia na dwa wnętrza o różnej szerokości, miał decydujący wpływ na kształtowanie się w następnych etapach budowy układu przestrzennego jak i kompozycji elewacji powszechnie zrealizowanego typu krakowskiej kamienicy mieszczącej (Rys. 6).

¹ Przedstawienie przemian przestrzennych gotyckich i renesansowych domów krakowskich oparte na wynikach terenowych badań architektonicznych sensu przedstawiono w publikacjach: Marek Łukacz „Układ funkcjonalny kamienicy mieszczącej jako czynnik kształtujący jej wnętrze” – II Międzynarodowe Sympozjum Konserwacji Zabytków, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej Kraków 1984 r., tenże „Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej” Tekę Komisji Architektury i Urbanistyki T XVII Kraków 1988 r., tenże „Pierwsze przemiany przestrzenne domów mieszczących lokacyjnego Krakowa” Sprawozdanie Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Kraków – czerwiec 1996 r., tenże „Metrologia i pierwsza faza zabudowy staromiejskich domów lokacyjnego Krakowa” – Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000 – materiały z konferencji Kraków 1999 r., tenże „Przemiany układu funkcjonalno – przestrzennego krakowskich domów mieszczących w okresie gotyku i renesansu” w Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000 – materiały z konferencji, Kraków 2001 r., tenże „Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy mieszczącej w świetle jej związków z kamienią Europy z północnej” Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Kamienica w krajach Europy północnej”, Gdańsk 2000.

² Waldemar Komorowski, „Najstarsze kamienice krakowskie”. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki Tom XLII 1997, z. 2, str. 109. W publikacji tej zawarta została analiza możliwości korzystania z danych zawartych w „Najstarszych księgach i rachunkach miasta Krakowa od r. 1300 do 1400”. Przedstawiono tamże w nowym świetle część zagadnień z problematyki najstarszych kamienic krakowskich.

³ tenże „Najstarsze...” op. cit. Były to domy oznaczone obecnie numerami 20 oraz 47 przy Rynku Głównym należące w chwili upadku buntu wójta Alberta – pierwszy do Hermana z Raciborza, drugi do Witka wójta sandomierskiego, trzecim zaś domem byłaby kamienica na rogu ulic Sławkowskiej i Szczepańskiej należąca w roku 1317 do wójta Ludwika.

⁴ Studia urbanistyczno-konserwatorskie bloków: wyznaczonego ul. Sławkowską, św. Marka, Reformacką, Placem Szczepańskim i ul. św. Tomasza blok nr 6, wyznaczonego ulicami Sławkowską, św. Marka, św. Jana, św. Tomasza, blok nr 7, wyznaczonego częścią pierzei Rynku Głównego, ul. Floriańską, św. Tomasza, św. Jana blok nr 14, wyznaczonego pierzeją Małego Rynku, ulicami Szpitalną, św. Tomasza, św. Krzyża, Mikołajską blok nr 16, wyznaczonego Rynkiem Głównym, ulicami Bracką, Gołębią i Wiślną blok nr 29. W zespole z autorem współpracowali wymiennie D. Czapczyńska, A. Karbowski, W. Komorowski, T. Liniecki, A. Putyra, S. Rusińska. Miejskie Biuro Projektów w Krakowie, Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział Kraków 1978-1989. Maszynopisy w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków W Krakowie.

⁵ Własność wójta miasta zlokalizowano w trakcie badań architektonicznych na działce oznaczonej dziś Bracka 3/5 prowadzonych przez autora w roku 1984 a opublikowano w roku 1985: Waldemar Komorowski, Marek Łukacz, „Bursa Węgierska w Krakowie w okresie gotyku i renesansu” Tekę Komisji Urbanistyki i Architektury PAN T. XIX oraz w roku 1988: Tomasz Liniecki, „Dom Wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie” Tekę Komisji Urbanistyki i Architektury PAN T. XXXIII.

⁶ Teza o podziale bloku staromiejskiego Krakowa na 12 działek lokacyjnych, a co za tym idzie formacie parielei lokacyjnej przedstawiana w publikacji Marii Borowiejskiej-Birkenmajerowej, „Kształt średniowiecznego Krakowa”, Kraków 1975, s. 113, il. 97 nie znalazła potwierdzenia także w trakcie badań terenowych prowadzonych w blokach nieregularnych, Andrzej Swarczewski „Historyczne przekształcenia przestrzenne jednego z przyrynkowych bloków Krakowa” Tekę Komisji Urbanistyki i Architektury PAN T. X 1976, tenże „Gotycki blok nr 9 w Krakowie” Tekę Komisji Urbanistyki i Architektury PAN T. XXII 1988.

⁷ Władysław Grabski – w swych pracach, które ukierunkowały późniejsze rozważania nad problematyką urbanistyki i architektury średniowiecznego Krakowa – przedstawił pogląd o kształcie przestrzennym najwcześniejszej murowanej zabudowy na parcelach lokacyjnych. Jego zdaniem były to domy szerokofrontowe, płytkie, wypełniające całą przyuliczną część kurii. Ponadto w pracach tych przedstawiono tezę, iż parcele lokacyjne wraz z istniejącą na nich płytką zabudową dzielono wtórnie na dwie działki o równych szerokościach frontu. Władysław Grabski, „Wybrane zagadnienia z urbanistyki średniowiecznego Krakowa” Biuletyn Krakowski t. III s. 80-110; tenże, „Ze studiów nad zabudową mieszczącej średniowiecznego Krakowa”. Tekę Komisji Urbanistyki i Architektury PAN t. II s. 87-205.

⁸ Józef Jamróz „Mieszcząca kamienica Krakowska”. Kraków 1983, s. 24-25, 39, 49; tenże „Mieszcząca...” op. cit., str. 54. Wyniki badań wykluczyły także tezę o stosowaniu w czasie wyznaczania Rynku Głównego, szerokości ulic i bloków tak zwanego starszego łokcia o wymiarze 0,606 m. Liczne próby nagięcia wielokrotności wartości metrycznej starszego łokcia do zachowanych, średniowiecznych granic nie dały rezultatów pozwalających na jej potwierdzenie. Stosowano zatem łokieć tzw. nowszy o wymiarze 0,586 m.

⁹ Nowe dane zaczerpnięto z dokumentacji: Marek Łukacz, „Badania architektoniczne domu przy Rynek Główny 22 w Krakowie”, tenże: „Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6”, tenże, „Badania architektoniczne części zabudowy na działce przy ul. Grodz-

- kiej 11 w Krakowie”, tenże: „Badania architektoniczne piwnic domu Rynek Główny 23 w Krakowie”, tenże: „Badania architektoniczne piwnic Pałacu Wodzickich w Krakowie przy ul. św. Jana 11”, tenże: „Badania architektoniczne części domu przy ul. Floriańskiej 44 w Krakowie”, tenże „Badania architektoniczne piwnic domu nr 47 przy Rynku Głównym w Krakowie”, tenże: „Badania architektoniczne domu nr 46 przy Rynku Głównym w Krakowie”, tenże „Interwencyjne badania architektoniczne piwnic domu Wiślna 5 w Krakowie”, tenże „Badania architektoniczne piwnic domu przy ul. Floriańskiej 35 w Krakowie”, tenże „Badania architektoniczne piwnic domu przy Rynku Głównym 38/40 w Krakowie”, tenże „Badania architektoniczne domu Senacka 6 w Krakowie”, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1996-2002, maszynopisy w Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.
- ¹⁰ W znacznej części domów nie wykształcił się w piwnicach trakt środkowy pełniący funkcję rozejścia piwnicznego. W tym przypadku głębokość pierwotnego domu wyznacza tylna ściana traktu frontowego.
- ¹¹ Magdalena Chorowska, „Średniowieczna kamienica mieszczarska we Wrocławiu” Wrocław 1994 s. 27 „...wyniki badań upoważniają jednak do stwierdzenia, że pierwsze, murowane domy wrocławskie wznoszone były od razu jako wielokondygnacyjne kamienice. Niektóre z nich zwłaszcza przy Rynku miały dwa piętra.”
- ¹² Andrzej Karbowski, „Kamienica Małachowskich. Kraków, Rynek Główny 30/ Szevska 2. Piwnice pod skrzydłem północnym” 1966. Maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.
- ¹³ To ważne odkrycie zarówno dla stanu wiedzy o wnętrzach przyziemi pierwszych domów krakowskich jak i właściwej ochrony zachowanych wypraw tynkowych w trakcie prowadzonych prac adaptacyjnych i konserwatorskich w obecnych piwnicach jest autorstwa Barbary Łukacz. Występowanie znacznych partii wypraw pochodzących z końca XIII / początku XIV w stwierdzono w domu Rynek Główny 6; por. Barbara Łukacz, „Program prac konserwatorskich w piwnicach domu Rynek Główny 6 w Krakowie” 1999, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.
- ¹⁴ Informacje o zabytkowych narzutach w piwnicach pochodzących z pierwszych faz budowy omawianych domów przynoszą dokumentacje konserwatorskie, między innymi: Barbara Łukacz „Kierunkowy program prac konserwatorskich w piwnicach domu przy Rynku Głównym 39/40 w Krakowie” 1999, Barbara Łukacz „Program prac konserwatorskich w Pałacu Wodzickich przy ul. św. Jana 11 w Krakowie” 2000, Marek Gosztyła „Sprawozdanie z prac konserwatorskich sklepienia w piwnicy domu Rynek Główny 23” 1997, maszynopisy w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.
- ¹⁵ Magdalena Chorowska „Średniowieczna...” op. cit. str. 39 przedstawia relikty po takich właśnie schodach zewnętrznych. W Krakowie zachowany otwór wejściowy w ścianie elewacyjnej bocznej poziomie II kondygnacji zachował się w domu Bracka 3/5 Por. Tomasz Liniecki „Dom...” op.cit. rys. nr 4.
- ¹⁶ Do dziś jeszcze oficyna tylna domu Mikołajska 2 oświetlona jest od strony sąsiada Szpitalna 3 oknem ujętym w gotycką kamieniarkę zachowaną in situ w tylnej ścianie granicznej, co jednoznacznie świadczy o powstaniu tej oficyny wcześniej niż zabudowy działki Szpitalna 3, Marek Łukacz „Przemiany przestrzenne krakowskiej działki lokacyjnej do połowy XVII wieku.” Praca doktorska pod kierownictwem prof. dra hab. arch. A.Kadłuczki, 1992 str. 42, Maszynopis w Bibliotece Głównej Politechniki Krakowskiej.
- ¹⁷ Władysław Grabski „Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa” Kwartalnik Urbanistyki i Architektury, T. XII Warszawa 1961 s. 195 Jerzy Wyrozumski, „Kraków u schyłku wieków średnich”, [w:] „Dzieje Krakowa”, T. 1 Kraków 1992 s. 286-291.
- ¹⁸ Marek Łukacz „Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczarskich w okresie gotyku i renesansu” [w:] Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000 – materiały z konferencji, Kraków 2001 r. str. 417.
- ¹⁹ Liczne prace Stanisława Tomkowicza, Adama Chmiela, Henryka Jasińskiego, Józefa Jamroza, Stanisława Jasieńskiego oparte na analizie form architektonicznych, rewizjach wiertelniczych, danych ikonograficznych i kartograficznych ukazują domy te w całkowicie już uformowanym układzie funkcjonalno-przestrzennym jednakże bez przedstawienia genezy jego rozwoju i przemian w kolejnych okresach historycznych.
- ²⁰ Wyjątkiem od tej reguły są domy, w których pierwotny podział sieni w przyziemiu ścianą równoległą do elewacyjnych nie jest kontynuowany w kondygnacjach wyższych w trakcie następnych faz budowy.
- ²¹ Wyniki badań archeologicznych jednoznacznie dowodzą, iż różnica pomiędzy poziomem użytkowym z końca XIII wieku a obecną nawierzchnią ulicy czy placu Krakowa waha się średnio od około 2,5 do 4,5 metra w zależności od pierwotnego tj. istniejącego w czasie lokacji miasta układu terenu. Poziom Rynku Głównego ustabilizował się dopiero w połowie XVI wieku w trakcie renesansowej przebudowy Sukiennic.